२२

अष्टाध्याय्याः सप्तमः अध्यायः

प्रस्तावना

पाठेऽस्मिन् अष्टाध्याय्याः सप्तमाष्टमाध्याययोः सूत्राणि व्याख्यातानि। पाठेऽस्मिन् वेदे ये तावत् अनङादेशविषये इडागमविषये इडागमनिषेधविषये ह्रस्वादेशविषये च विशिष्टा नियमा वर्तन्ते ते आलोचयिष्यन्ते। वेदे कथम् जस्प्रत्ययस्य असुगागमो भवति इति वक्ष्यते। ततः देवाः इत्यस्य देवासः इति वैदिकरूपं कथं भवति इत्यपि प्रदर्शयिष्यते। श्रीशब्दस्य ज्ञानशब्दस्य च नुडागमः कथं भवति इति प्रतिपादयिष्यते। पादान्तस्थितगोशब्दस्य नुडागमविषये नियमः कथयिष्यते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- वेदे असुगागमं ज्ञास्यति।
- श्रीज्ञानशब्दयोः नुडागमविषये नियमान् ज्ञास्यति।
- अस्थिदध्यादीनां कथं द्विवचने ईकारः भवति इति अवगमिष्यति।
- ऋकारान्तस्य धातोः कथम् उकारो भवति इति अवगमिष्यति।

२२.१) आज्जसेरसुक्॥ (७.१.५०)

सूत्रार्थः - अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। आत् जसेः असुक् इति सूत्रगतपदच्छेदः। आत् इति पञ्चम्यन्तं पदम्, जसेः इति षष्ठ्यन्तं पदम्, असुक् इति प्रथमान्तं पदम्। क्वाऽपि छन्दसि इति सूत्रात् छन्दसि इति अनुवर्तते। अङ्गस्य इत्यधिक्रियते, तच्च पञ्चम्यन्ततया विपरिणमते। अ-शब्दस्य पञ्चम्येकवनम् आत् इति। तस्य च अवर्णात् इत्यर्थः। आत् इति अङ्गस्य इत्यस्य विशेषणम् अतः येन विधिस्तदन्तस्य इति परिभाषया तदन्तग्रहणं भवति ततश्च अवर्णान्ताद् अङ्गात् इत्यर्थो लभ्यते। आत् इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वात् तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषया परस्य इत्यर्थो लभ्यते। ततश्च सूत्रार्थो भवति छन्दसि अवर्णान्ताद् अङ्गात् परस्य जसेः (जसः) असुगागमो भवति इति।

उदाहरणम् - देवासः

सूत्रार्थसमन्वयः - देवशब्दस्य प्रथमाबहुवचनविवक्षायां जस्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे देव अस् इति स्थिते अङ्गसंज्ञकस्य देवशब्दस्य आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषया परिष्कृतेन प्रकृतसूत्रेण असुगागमेऽनुबन्धलोपे कित्त्वात् अन्त्यावयवे देव अस् अस् इति स्थिते वकारोत्तरस्याकारस्य असः अकारस्य च सवर्णदीर्घे आकारे देवासस् इति स्थिते सकारस्य रुत्वे विसर्गे **देवासः** इति रूपं सिद्धम्। एवं **ब्राह्मणासः** इति रूपमपि सिद्धम्। लोके तु यथाक्रमम् **देवाः**, **ब्राह्मणाः** इति प्रयोगः।

२२.२) श्रीग्रामण्योश्छन्दसि॥ (७.१.५६)

सूत्रार्थः - छन्दसि श्रीग्रामण्योः (पदयोः) आमः नुट् (आगमो भवति)।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। श्रीग्रामण्योः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम्। ह्रस्वनद्यापो नुट् इति सूत्रात् नुट् इति अनुवर्तते। आमि सर्वनाम्नः सुट् इति सूत्रात् आमि इति अनुवर्तते। अङ्गस्य इत्यस्य अनुवृत्तिरायाति। नुटः उकारटकारौ इतौ। टित्त्वात् च नुट् आद्यावयवो भवति। ततश्च सूत्रार्थो भवति श्रीशब्दस्य ग्रामशब्दस्य च परस्य आमः छन्दसि विषये नुडागमो भवति इति।

उदाहरणम् - श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - श्रीशब्दात् आमि श्री आम् इति स्थिते वाऽमि इति सूत्रेण विकल्पेन नदीसंज्ञकः भवति ततश्च तस्मात् ह्रस्वनद्यापो नुट् इति सूत्रेण नुडागमः सिद्ध्यति। किन्तु नदीसंज्ञाभावपक्षे नुटः प्राप्तिर्न भवति अतः श्रीग्रामण्योश्छन्दसि इति सूत्रेण नुट् विधीयते नुटि कृते अनुबन्धलोपे नुटः टित्त्वात् आद्यावयवे श्री न आम् इति स्थिते रकारात् परस्य नकारस्य अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि इति सूत्रेण णत्वे प्रकियाकार्ये **श्रीणाम्** इति रूपं सिद्धम्।

२२.३) गोः पादान्ते॥ (७.१.५७)

सूत्रार्थः - गो इत्येतस्माद् उत्तरस्य आमः नुडागमः स्यात् पादान्ते।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। गोः पादान्ते इति सूत्रगतपदच्छेदः। गोः इति पञ्चम्यन्तं पदम्, पादान्ते इति सप्तम्यन्तं पदम्। गोः इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वात् तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषया उत्तरस्य इति लभ्यते। पादान्ते इति वैषयिकसप्तमी अतः पादान्तविषये गोः परस्य आमः नुडागमः स्यात् इति सूत्रार्थो भवति। नुटः उकारटकारौ इतौ। नुटः टित्त्वकरणम् स्थानिनः आद्यावयवो यथा स्यात् तदर्थम्।

उदाहरणम् - विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - अत्र गोनाम् इति शब्दः पादान्ते अस्ति अतः गो आम् इति स्थिते आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषया परिष्कृतेन प्रकृतसूत्रेण नुडागमेऽनुबन्धलोपे गो न् आम् इति स्थिते प्रक्रियया **गोनाम्** इति रूपं सिद्ध्यति।

विशेषः - सूत्रे पादान्ते इति उक्तम् अतः गोशब्दः पादान्ते न भवति चेत् नुडागमः न भवति। यथा गवां शता पृक्षयामेषु इत्यत्र गोशब्दः पादान्ते नास्ति अतः गोशब्दात् न नुट्। क्वचित् पादान्ते सत्यपि

नुडागमः न भवति यथा विराजं गोपति गवाम् इत्यत्र तत्र छन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात् तन्न इति व्याख्येयम्।

२२.४) छन्दस्यपि दृश्यते॥ (७.१.७६)

सूत्रार्थः - अस्थ्यादीनामनङ्।

सूत्रावतरणम्- लोके अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णाम् अजादितृतीयादौ विभक्तौ परतः अनङ्-आदेशः भवति। अथ छन्दसि तेषां शब्दानाम् अजादिविभक्तौ तथा हलादिविभक्तौ अपि परतः यथा अनङ् स्यात् तदर्थं सूत्रमिदं विरचितम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण अनङादेशो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे छन्दसि इति विषयसप्तम्यन्तं पदम्, अपि इति अव्ययम्, दृश्यते इति च तिङन्तं पदम्। अत्र अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः इति सूत्रात् अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णाम् इति षष्ठीबहुवचनान्तं पदम्, अनङ् इति प्रथमान्तं पदम्, उदात्तः इति प्रथमान्तं स्वरबोधकं पदञ्चानुवर्तन्ते। एवञ्च अत्र पदयोजना- छन्दसि अपि अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णाम् उदात्तः अनङ् दृश्यते इति। अत्र हलादौ विभक्तौ परे अपि अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णाम् अनङादेशः दृश्यते इति विशेषः। तेन सूत्रार्थः भवति- छन्दसि अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णाम् शब्दानाम् अपि अनङादेशः स्यात्, स च उदात्तः इति। अनङः ङित्करणात् ङिच्च इत्यनेन अनङ् अन्त्यादेशो भवति इति बोध्यम्।

उदाहरणम् - इन्द्रो दधीचो अस्थभिः।

सूत्रार्थसमन्वयः - अस्थि-शब्दात् तृतीयाबहुवचनविवक्षायां भिस्-प्रत्यये अस्थि भिस् इति स्थिते अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः इति सूत्रेण अनङादेशाभावे प्रकृतसूत्रेण अस्थि-शब्दस्य इकारस्य स्थाने अनङादेशे अनुबन्धलोपे अस्थन् भिस् इति स्थिते नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति सूत्रेण नकारस्य लोपे अस्थ भिस् इति स्थिते ततः विभक्तिकार्ये च **अस्थभिः** इति रूपं सिध्यति। लोके तु **अस्थिभिः** इति रूपम् भवति।

२२.५) ई च द्विवचने॥ (७.१.७७)

सूत्रार्थः - छन्दसि अचि (हलि) च तृतीयादिषु द्विवचने अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णाम् ई (आदेशः) भवति।

सूत्रावतरणम्- छन्दसि अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णां शब्दानां द्विवचने परे ई-इत्यादेशविधानार्थं सूत्रमिदं विरचितम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण ईकारादेशो विधीयते। त्रिपदात्मकेऽस्मिन् सूत्रे ई इति प्रथमान्तं पदम्, च इति अव्ययम्, द्विवचने इति च सप्तम्यन्तं पदम्। अस्मिन् सूत्रे छन्दस्यपि दृश्यते इति सूत्रात् छन्दसि इति विषयसप्तम्यन्तं पदम्, अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः इति सूत्रात् अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णाम् इति षष्ठ्यन्तं पदम्, अनङ् इति प्रथमान्तं पदम्, उदात्तः इति प्रथमान्तं च पदम् अनुवर्तन्ते। तेन अत्र पदयोजना- छन्दसि अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णां द्विवचने च ई इति। ननु अत्र सूत्रे

कीदृशम् द्विवचनम् विवक्षितम् इति चेदुच्यते - अत्र इकोऽचि नुम्विभक्तौ इति सूत्रात् विभक्तौ इति सप्तम्यन्तं पदम्, रधि-जभोरचि इति सूत्रात् अचि इति सप्तम्यन्तं पदम्, तृतीयदिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य इति सूत्रात् तृतीयादिषु इति सप्तमीबहुवचनान्तं च पदम् अनुवर्तनीयम्। तेन सूत्रार्थस्तावत् - छन्दसि अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णां शब्दानाम् अजादिषु हलादिषु च तृतीयादिषु विभक्तिषु द्विवचने ईकारादेशः भवति इति। अयम् च आदेशः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णां शब्दानाम् अन्त्यस्यैव अलः स्थाने भवति।

उदाहरणम् - अक्षीभ्याम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - अक्षि-शब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां ततः तृतीयाद्विवचनविवक्षायां भ्याम्-प्रत्यये अक्षि भ्याम् इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण इकारस्य स्थाने ईकारे अक्षी भ्याम् इति जाते सर्ववर्णसम्मेलने **अक्षीभ्याम्** इति रूपं सिध्यति।

२२.६) बहुलं छन्दसि॥ (७.१.१०३)

सूत्रार्थः - छन्दसि विषये ऋकारान्तस्य धातोरङ्गस्य बहुलम् उकारादेशो भवति।

सूत्रावतरणम्- छन्दसि ऋकारान्तस्य धातोः अङ्गस्य बहुलम् अर्थे उकारादेशविधानार्थं सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण उकारादेशो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे बहुलम् इति प्रथमान्तं पदम्, छन्दसि इति च सप्तम्यन्तं पदम्। अस्मिन् सूत्रे ऋत इद् धातोः इति सूत्रात् ऋतः, धातोः चेति षष्ठ्यन्तं पदम्, उदोष्ठ्यपूर्वस्य इति सूत्रात् उत् इति प्रथमान्तं च पदम् अनुवर्तन्ते। अङ्गस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम् अधिकृतम्। एवञ्चात्र पदयोजना- छन्दसि ऋतः धातोः अङ्गस्य बहुलम् उत् इति। ऋतः इति धातोः इत्यस्य विशेषणम् अतः ऋदन्तात् धातोः इत्यर्थलाभः। ततश्च सूत्रार्थः भवति- छन्दसि विषये ऋदन्तस्य धातोः अङ्गस्य बहुलम् उकारादेशो भवति।

उदाहरणम् - ततुरिः।

सूत्रार्थसमन्वयः - तृ-धातोः किन्-प्रत्यये तस्य च धातोः द्विर्वचनेऽचि इति सूत्रेण स्थानिवद्भावेन द्वित्वे तृ तृ इ इति जाते पूर्वस्य तृ-इत्यस्य अभ्याससंज्ञायां तस्य च अभ्यासस्य ऋकारस्य स्थाने उरत् इति सूत्रेण रपरे अकारे तर् तृ इ इति जाते हलादिः शेषः इत्यनेन अभ्यासस्य रेफस्य लोपे त तृ इ इति जाते प्रकृतसूत्रेण ऋकारस्य स्थाने रपरे उकारे त तुर् इ इति जाते वर्णसम्मेलने ततुरि इति समुदायो जायते। तस्य च समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां ततः विभक्तिकार्ये च **ततुरिः** इति रूपं सिध्यति।

२२.७) ह्रु ह्वरेश्छन्दसि॥ (७.२.३१)

सूत्रार्थः - ह्वरोर्निष्ठायां ह्रु आदेशः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण ह्वृ-धातोः स्थाने ह्रु-इत्यादेशः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे ह्रु इति प्रथमान्तं पदम्, ह्वरेः इति षष्ठ्यन्तम् पदम्, छन्दसि इति च सप्तम्यन्तं पदम्। अत्र श्वीदितो

निष्ठायाम् इति सूत्रात् निष्ठायाम् इति सप्तम्यन्तं पदम् अनुवर्तते। एवञ्च अत्र पदयोजना- छन्दसि ह्वरेः हु निष्ठायाम्। अत्र निष्ठापदेन क्तः क्तवतुः चेति प्रत्ययौ गृह्येते। एवञ्च सूत्रार्थः भवति- छन्दसि विषये निष्ठायाम् परतः ह्वृ-धातोः स्थाने हु-इत्यादेशः भवति।

उदाहरणम् - अहुतम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - ह्वृ-धातोः निष्ठासंज्ञके क्तप्रत्यये अनुबन्धलोपे ह्वृ त इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण ह्वृ-धातोः स्थाने हु-इत्यादेशे ततश्च विभक्तिकार्ये हुतम् इति जायते। ततः न हुतम् इति विग्रहे नञ्तत्पुरुषसमासे विभक्तिकार्ये च **अहुतम्** इति रूपं सिध्यति।

विशेषः- क्तक्तवतू निष्ठा इति सूत्रेण क्तप्रत्ययस्य क्तवतुप्रत्ययस्य च निष्ठासंज्ञा भवति।

२२.८) ग्रसित-स्कभित-स्तभितोत्तभित-चत्त-विकस्ता-विशस्तृ-शंस्तृ-शास्तृ-तरुतृ-तरूतृ-वरुतृ-वरूतृ-वरूत्री-रुज्वलिति-क्षरिति-वमित्यमितीति च॥ (७.२.३४)

सूत्रार्थः - एते अष्टादश रूपाणि निपात्यन्ते।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण ग्रसितादिरूपाणां निपातनं विधीयते। अत्र ग्रसित-स्कभित-स्तभितोत्तभित-चत्त-विकस्ता-विशस्तृ-शंस्तृ-शास्तृ-तरुतृ-तरूतृ-वरुतृ-वरूतृ-वरूत्री-रुज्वलिति-क्षरिति-वमित्यमिति इति च इति पदच्छेदः। अस्मिन् सूत्रे ग्रसित-स्कभित-स्तभितोत्तभित-चत्त-विकस्ता-विशस्तृ-शंस्तृ-शास्तृ-तरुतृ-तरूतृ-वरुतृ-वरूतृ-वरूत्री-रुज्वलिति-क्षरिति-वमित्यमिति इति प्रथमान्तम् समस्तं पदम्, इति इत्यव्ययम्, च इत्यपि अव्ययम्। हु ह्वरेश्छन्दसि इति सूत्रात् अत्र छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम् अनुवर्तते। अत्र च पदयोजना- छन्दसि ग्रसित-स्कभित-स्तभितोत्तभित-चत्त-विकस्ता-विशस्तृ-शंस्तृ-शास्तृ-तरुतृ-तरूतृ-वरुतृ-वरूतृ-वरूत्री-रुज्वलिति-क्षरिति-वमित्यमिति इति च इति।

अत्र ग्रसित-स्कभित-स्तभितोत्तभित- इत्यत्र ग्रसु-स्कम्भु-स्तम्भुधातूनाम् उकारस्य इत्संज्ञा भवति, अतः तेषाम् उदित्त्वात् इडागमाभावे प्रकृतसूत्रेण तेषाम् इट्सहितानि रूपाणि निपात्यन्ते। चत्त-विकस्ता-इत्यत्र द्वयोः धात्वोः क्तप्रत्यये ततश्च तयोः वेदे इडागमे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण तत्र इडागमाभावविशष्टे द्वे रूपे निपात्येते। विशस्तृ-शंस्तृ-शास्तृ इत्यत्र धातूनां तृच्परकत्वात् इडागमे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण तेषाम् इडागमाभावविशिष्टानि रूपाणि निपात्यन्ते। तरुतृ-तरूतृ-वरुतृ-वरूतृ-वरूत्री-इत्यत्रापि धातूनाम् इडागमे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण तत्र निपातनेन इडागमो निषिध्यते। उज्वलिति-क्षरिति-वमित्यमिति-इत्यत्र च उत्-पूर्वकस्य ज्वल्-धातोः, क्षर्-वम्-अम्- इत्येतेभ्यः धातुभ्यश्च परस्य शप्-प्रत्ययस्य प्रकृतसूत्रेण इडागमो विधीयते। अत्र सूत्रार्थस्तावत्- छन्दसि विषये ग्रसितस्कभित-स्तभितोत्तभित-चत्त-विकस्ता-विशस्तृ-शंस्तृ-शास्तृ-तरुतृ-तरूतृ-वरुतृ-वरूतृ-वरूत्री-रुज्वलिति-क्षरिति-वमित्यमिति एतानि रूपाणि निपात्यन्ते इति।

उदाहरणम् - उत्तभितम्, चत्तम्, तरूता, क्षरिति।

सूत्रार्थसमन्वयः - उत्पूर्वकस्य स्तम्भु-धातोः उकारस्य इत्संज्ञायां स्तम्भ्-धातोः सकारस्य स्थाने उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य इत्यनेन आदेः परस्य इति परिभाषया परिष्कृतेन सकारस्य स्थाने स्थानत आन्तर्यात् थकारे झरो झरि सवर्णे इत्यनेन च तस्य थकारस्य लोपे उत्तम्भ्- धातोः क्त-प्रत्यये अनुबन्धलोपे उत्तम्भ् त इति स्थिते अनिदिताम् हल उपधायाः क्ङिति इत्यनेन मकारस्य लोपे यस्य विभाषा इत्यनेन निष्ठाक्तप्रत्ययस्य इडागमाभावे प्रकृतसूत्रेण तस्य क्तप्रत्ययस्य इडागमे ततश्च प्रक्रियया **उत्तभितम्** इति रूपं सिध्यति। लोके तु **उत्तब्धम्** इति रूपम्।

चत्-धातोः क्तप्रत्यये अनुबन्धलोपे चत् त इति जाते क्तप्रत्ययस्य आर्धधातुकसंज्ञायाम् आर्धधातुकस्येड् वलादेः इत्यनेन धातोः इडागमे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण तन्निषेधे ततश्च प्रक्रियया चत्तम् इति रूपम्।

तृ-धातोः परे तृच्प्रत्यये अनुबन्धलोपे तृ तृ इति जाते प्रकृतसूत्रेण तृचः उटि अनुबन्धलोपे तृ उ तृ इति जाते ऋकारस्य च गुणे अकारे रपरत्वे च त् अर् उ तृ इति जाते तृच्- प्रत्ययस्य आर्धधातुकसंज्ञायाम् आर्धधातुकस्येड् वलादेः इति सूत्रेण धातोः इडागमे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण तन्निषेधे ततश्च वर्णसम्मेलने तरुतृ इति जाते प्रक्रियया तरुता इति रूपं सिध्यति। ऊटि च **तरूता** इति रूपम्। लोके तु **तरिता** इति रूपम्।

क्षर्- धातोः कर्तरि लटि तिपि क्षर् ति इति जाते धातोः शप्- प्रत्यये अनुबन्धलोपे क्षर् अ ति इति जाते प्रकृतसूत्रेण शपः अकारस्य इकारे सर्ववर्णसम्मेलने च **क्षरिति** इति वैदिकं रूपं सिध्यति। लोके तु **क्षरति** इति रूपम्।

२२.९) मीनातेर्निगमे॥ (७.३.८१)

सूत्रार्थः - शिति ह्रस्वः।

सूत्रावतरणम्- वेदे शिति प्रत्यये परतः मी-धातोः अङ्गस्य ह्रस्वविधानार्थं सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण ह्रस्वः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे मीनातेः इति षष्ठ्यन्तं पदम्, निगमे इति च सप्तम्यन्तं पदम्। अत्र प्वादीनां ह्रस्वः इति सूत्रात् ह्रस्वः इति प्रथमान्तं पदम्, ष्ठिवु-क्लमु-चमां शिति इति सूत्रात् शिति इति सप्तम्यन्तं पदं च अनुवर्तते। अङ्गस्य इति षष्ठ्यन्तं पदञ्चात्र अधिकृतम्। एवञ्च अत्र निगमे मीनातेः अङ्गस्य शिति ह्रस्वः इति पदयोजना। अत्र मीनातेः इति पदेन मी-धातुः ग्राह्यः। ततश्च अत्र सूत्रार्थः भवति - वेदे मी-धातोः अङ्गस्य शिति प्रत्यये परतः ह्रस्वः स्यात् इति।

उदाहरणम् - प्रमिणन्ति।

सूत्रार्थसमन्वयः - प्र-पूर्वकात् मीञ्- धातोः कर्तरि लटि झौ प्रमी झि इति स्थिते झोऽन्तः इति सूत्रेण झकारस्य स्थाने अन्त् आदेशे प्रमी अन्त् इ इति स्थिते क्र्यादिभ्यः श्ना इति सूत्रेण धातोः श्नाप्रत्यये अनुबन्धलोपे प्रमी ना अन्ति इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण धातोः ईकारस्य ह्रस्वे इकारे श्नाभ्यस्तयोरातः इति सूत्रेण ना- इत्यस्य आकारस्य लोपे तस्य च श्नाप्रत्ययस्य नकारस्य णत्वे णकारे सर्ववर्णसम्मेलने च **प्रमिणन्ति** इति रूपं सिध्यति।

२२.१०) बहुलं छन्दसि॥ (७.३.९७)

सूत्रार्थः - छन्दसि अस्तिसिचः परस्य अपृक्तस्य बहुलम् इट् स्यात्।

सूत्रावतरणम्- छन्दसि अस्तिसिचः परस्य अपृक्तस्य नित्यम् ईडागमे प्राप्ते तस्य विकल्पेन विधानार्थं निषेधार्थं वा सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण इडागमो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे बहुलम् इति प्रथमान्तं पदम्, छन्दसि इति च सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। अत्र अस्तिसिचोऽपृक्ते इति सूत्रात् अस्तिसिचः इति पञ्चम्यन्तं पदम्, अपृक्ते इति सप्तम्यन्तं पदम्, ब्रुव ईट् इति सूत्रात् ईट् इति प्रथमान्तं पदं च अनुवर्तन्ते। अत्र पदयोजना - छन्दसि अस्तिसिचः अपृक्ते बहुलम् ईट् इति। अत्र अस्तिसिचः इत्यत्र पञ्चमीविधानात् तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषया अस्तिसिचः परस्य इत्यर्थः लभ्यते। उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् इति परिभाषया अत्र अस्तिसिचः परस्य अपृक्तस्य ईट् इत्यर्थलाभः। सूत्रार्थः भवति- छन्दसि विषये अस्तिसिचः परस्य अपृक्तसंज्ञकस्य प्रत्ययस्य बहुलम् ईट् स्यात् इति। अनेन च सूत्रेण सार्वधातुकसंज्ञकस्य अपृक्तसंज्ञकस्य च प्रत्ययस्य ईडागमो भवति। बहुलग्रहणात् ईडागमः क्वचित् भवति क्वचिन्न। बहुलम् किम् भवति इति तु उक्तमेव अस्ति। अपृक्त एकाल्प्रत्ययः इत्यनेन एकाल्प्रत्ययस्य अपृक्तसंज्ञा भवति। तादृशस्य च अपृक्तसंज्ञकस्य प्रत्ययस्य प्रकृतसूत्रेण ईडागमो भवति।

उदाहरणम् - आः। अक्षाः।

सूत्रार्थसमन्वयः - अदादिगणे पठितात् अस्-धातोः कर्तरि लङि तिपि अस् ति इति स्थिते अस्-धातोः शपि अदिप्रभृतिभ्यः शपः इति सूत्रेण शपः लुकि धातोश्च आडागमे अनुबन्धलोपे आ अस् ति इतश्च इत्यनेन इकारस्य लोपे आ अस् त् इति स्थिते अस्तिसिचोऽपृक्ते इत्यनेन तकारस्य ईडागमे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण तस्य निषेधे आटश्च इति वृद्धौ एकादेशे आस् त् इति जाते हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् इत्यनेन तकारस्य लोपे ततश्च विभक्तिकार्ये **आः** इति रूपं सिध्यति। लोके तु **आसीत्** इति रूपम्। एवम् अन्यत्र स्वयम् ऊह्यम्।

क्वचित् च ईडागमो भवति यथा अभैषीर्मा पुत्रक इति।

२२.११) नित्यं छन्दसि॥ (७.४.८)

सूत्रार्थः - छन्दसि विषये चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋन्नित्यम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण छन्दसि विषये चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋत्वं विधीयते। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। नित्यम् इति अव्ययपदम्। छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम्। णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः इति सूत्रात् णौ चङ्युपधाया इति पदद्वयम् अनुवर्तते। उर्ऋत् इति सुत्रात् उः ऋत् इति पदद्वयम् अनुवर्तते। अङ्गस्य इत्यधिकारे सूत्रमिदं पठितम्। ततश्च सूत्रार्थः भवति छन्दसि चङ्-परतः णौ परे धातोः उपधायाः ऋवर्णस्य नित्यम् ऋकारादेशः स्यात् इति।

उदाहरणम् - अवीवृधत्।

सूत्रार्थसमन्वयः - वृध्-धातोः णिच्प्रत्यये सनाद्यन्ता धातवः इति सूत्रेण धातुसंज्ञायां लुङ्लकारे तिपि अनुबन्धलोपे वृध् इ ति इति जाते च्लिप्रत्यये च्लेः स्थाने चङादेशे अनुबन्धलोपे वृध् इ अ ति इति जाते चङि इत्यनेन धातोः द्वित्वे द्विरुक्तस्य पूर्वभागस्य अभ्याससंज्ञायाम् उरत् इत्यनेन अभ्यासस्य ऋकारस्य अकारे रपरत्वे वर् ध् वृध् इ अ ति इति जाते हलादिः शेषः इति सूत्रेण आदिहलः वकारस्य शेषे व वृध् इ अ ति इति जाते चङ्प्रत्ययस्य आर्धधातुकसंज्ञायां णेरणिटि इति सूत्रेण णेः लोपे धातोः अडागमे प्रकृतसूत्रेण ऋवर्णस्य स्थाने ऋकारादेशे सन्वद्भावे सन्यतः इति सूत्रेण अभ्यासस्य अकारस्य इकारे दीर्घो लघोः इति सूत्रेण इकारस्य दीर्घे इतश्च इत्यनेन तिपः इकारस्य लोपे **अवीवृधत्** इति रूपं सिद्ध्यति।

२२.१२) दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति॥ (७.४.३६)

सूत्रार्थः - एते क्यचि निपात्यन्ते।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण उक्तपदानि क्यचि निपात्यन्ते। अस्मिन् सूत्रे एकमेव पदमस्ति। "क्यचि च" इति सूत्रात् क्यचि इति पदम् अनुवर्तते। सूत्रार्थः भवति क्यचि परे दुरस्यु द्रविणस्यु वृषण्यति रिषण्यति इत्येतानि पदानि निपात्यन्ते इति।

उदाहरणम् - दुरस्युः, द्रविणस्युः, वृषण्यति, रिषण्यति।

सूत्रार्थसमन्वयः - दुष्टम् आत्मनः इच्छति इत्यर्थे दुष्टशब्दात् "सुप आत्मनः क्यच्" इति सूत्रेण क्यच्-प्रत्यये दुष्ट य इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण दुष्टशब्दस्य स्थाने दुरस् इति निपात्यते। ततश्च "क्याच्छन्दसि" इति सूत्रेण उप्रत्यये दुरस् य उ इति जाते यचि भम् इत्यनेन भसंज्ञायाम् "यस्येति च" इत्यनेन यकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य लोपे दुरस्यु इति जाते सुविभक्तौ **दुरस्युः** इति रूपम्। एवं द्रविणशब्दात् क्यच्-प्रत्यये **द्रविणस्युः** इति रूपम्। वृष् इति शब्दात् क्यच्प्रत्यये निपातनात् **वृषण्यति** इति रूपम्। रिष्टशब्दात् क्यच्प्रत्यये निपातनात् **रिषण्यति** इति रूपम्। भाषायां तु उप्रत्ययाभावात् यथाक्रमं **दुष्टीयति, द्रविणीयति, वृषीयति, रिष्टीयति** इति रूपाणि।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. आज्जसेरसुक् इति सूत्रेण किं विधीयते।

२. गोः पादान्ते इति सूत्रेण किं विधीयते।

३. छन्दस्यपि दृश्यते इति सूत्रेण किं विधीयते।

४. हलादिविभक्तौ परे वेदे अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णाम् अनङ् केन सूत्रेण।

५. छन्दसि अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णां शब्दानां कस्मिन् परे ईकारादेशो भवति।

६. ॠकारान्तस्य धातोः उकारादेशो केन सूत्रेण।

७. ह्वृ- धातोः कस्मिन् परे ह्वृ- इत्यादेशः।

८. ग्रसित... इत्यादिसूत्रेण कति रूपाणि निपात्यन्ते।

९. मीनातेर्निगमे इत्यनेन कस्य धातोः ह्रस्वः भवति।
१०. छन्दसि कस्मात् परस्य अपृक्तस्य ईडागमो भवति।
११. अपृक्तसंज्ञा केन सूत्रेण।
१२. नित्यं छन्दसि इति सूत्रेण किं विधीयते।
१३. रिषण्यति इत्यस्य लौकिकं रूपं किम्।

२२.१३) विभाषा छन्दसि॥ (७.४.४४)

सूत्रार्थः - छन्दसि क्त्वि जहातेः विभाषा हिः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण छन्दसि क्त्वाप्रत्यये परे जहातेः विकल्पेन हिः आदेशो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। विभाषा इति अव्ययपदम्। छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम्। सूत्रमिदम् "अङ्गस्य" इत्यधिकारे पठितम्। "दधातेर्हिः" इति सूत्रात् हिः इति अनुवर्तते। किञ्च "जहातेश्च क्त्वि" इति सम्पूर्णं सूत्रम् अनुवर्तते। अतः सूत्रार्थः भवति छन्दसि क्त्वाप्रत्यये परे हाधातोः विकल्पेन हि इत्यादेशो भवति इति। "अनेकाल्शित्सर्वस्य" इति परिभाषया अयमादेशः सम्पूर्णस्य हाधातोः स्थाने भवति।

उदाहरणम् - हित्वा शरीरम्। हीत्वा वा।

सूत्रार्थसमन्वयः - हाधातोः क्त्वाप्रत्यये परतः प्रकृतसूत्रेण विकल्पेन हाधातोः हि इत्यादेशे **हित्वा** इति रूपम्। पक्षे घुमास्थागापाजहातिसां हलि इति सूत्रेण ईकारादेशे **हीत्वा** इति रूपम्। छान्दसत्वात् ईकाराभावे **हात्वा** इत्यपि रूपं साधु।

२२.१४) सुधितवसुधित नेमधितधिष्व धिषीय च॥ (७.४.४५)

सूत्रार्थः - सु वसु नेम एतत्पूर्वस्य दधातेः क्तप्रत्यये इत्वं निपात्यते।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण इत्वं निपात्यते। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय इति प्रथमान्तं पदम्। च इत्यव्ययपदम्। विभाषा छन्दसि इति सूत्रात् छन्दसि इत्यनुवर्तते। सूत्रार्थः भवति छन्दसि सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय एते निपात्यन्ते इति। तत्र पुनः क्तप्रत्यये परे सु-वसु-नेमपूर्वकस्यैव धाधातोः इकारः निपात्यते इत्यर्थः बोद्धव्यः। धीष्व धिषीय इत्यत्रापि धाधातोः इत्वं निपात्यते।

उदाहरणम् - गर्भं माता सुधितं दक्षिणासु। वसुधितमग्नौ। नेमधिता न पौंस्या।

सूत्रार्थसमन्वयः - सु-पूर्वकधाधातोः क्तप्रत्यये प्रकृतसूत्रेण निपातनात् धाधातोः इत्वे सुविभक्तौ सुधितम् इति रूपम्। एवं वसुधितम्, नेमधितम् इति रूपाणि भवन्ति।

धिष्व इत्यत्र धाधातोः लोट्लकारे आत्मनेपदे मध्यमपुरुषैकवचने थास्-प्रत्यये प्रकृतसूत्रेण निपातनात् इत्वे धि थास् इति जाते थासः से इत्यनेन थासः से इत्यादेशे सकारोत्तरस्य ऐकारस्य सवाभ्यां वामौ इत्यनेन वकारे सकारस्य च षकारे **धिष्व** इति रूपम्।

धिषीय इत्यत्र धाधातोः आशीर्लिङि उत्तमपुरुषैकवचने आत्मनेपदसंज्ञक-इट्-विभक्तौ प्रकृतसूत्रेण निपातनात् इत्वे धि इ इति जाते इटोऽत् इति सूत्रेण इकारस्य अकारे लिङः सीयुट् इत्यनेन सीयुडागमे सकारस्य षत्वे **धिषीय** इति रूपम्।

२२.१५) दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतं वरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च॥ (७.४.४२)

सूत्रार्थः - एतेऽष्टादश निपात्यन्ते।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण उक्तपदानि निपात्यन्ते। अस्मिन् सूत्रे चत्वारि पदानि सन्ति। "कृषेश्छन्दसि" इति सूत्रात् छन्दसि इत्यनुवर्तते। "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" इति सूत्रात् अभ्यासस्य इत्यनुवर्तते। अङ्गस्य इत्यधिकारः आगच्छति। सूत्रेणानेन दाधर्ति इत्यादीनि अष्टादश पदानि निपात्यन्ते।

उदाहरणम् - दाधर्ति, दधर्ति, दर्धर्षि इत्यादीनि।

सूत्रार्थसमन्वयः - दाधर्ति- धृधातोः णिच्प्रत्यये लटि धातोः आत्मनेपदित्वेऽपि निपातनात् परस्मैपदे तिपि शपि "बहुलं छन्दसि" इत्यनेन शपः श्लौ "णेरनिटि" इत्यनेन णिचः लुकि "श्लौ" इति सूत्रेण धातोः द्वित्वे धृ धृ ति इति जाते द्विरुक्तस्य प्रथमस्य धृ इत्यस्य "पूर्वोऽभ्यासः" इति सूत्रेण अभ्याससंज्ञायाम् "उरत्" इति सूत्रेण ऋकारस्य अकारे "उरण् रपरः" इति सूत्रेण रपरत्वे धर् धृ ति इति जाते "हलादिः शेषः" इति सूत्रेण अभ्यासस्य आदेः हलः धकारस्य शेषे "अभ्यासे चर्च" इति सूत्रेण धकारस्य चर्त्वे दकारे द धृ ति इति जाते "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इति सूत्रेण ऋकारस्य गुणे रपरत्वे च द धर् ति इति जाते निपातनात् अभ्यासस्य अकारस्य दीर्घे **दाधर्ति** इति रूपम्।

दर्धर्ति- धृधातोः लटि तिपि शपि शपः श्लौ धातोः द्वित्वे अभ्यासस्य रुगागमे प्रक्रियया दर्धर्ति इति रूपम्।

दर्धर्षि- धृधातोः लटि तिपि शपि प्रक्रियया दर्धर्षि इति रूपम्।

बोभूतु- भूधातोः यङ्लुकि लोटि तिपि रूपमिदम्। अत्र धातोः गुणाभावः निपात्यते। लोके तु **बोभोतु** इति रूपं भवति।

तेतिक्ते- तिज्धातोः यङ्लुकि लोटि आत्मनेपदे तप्रत्यये तेतिक्ते इति रूपम्। अत्र धातोः आत्मनेपदित्वं निपात्यते।

अलर्षि- ऋधातोः लटि सिपि रूपमिदम्।

आपनीफणत्- आङ् इत्युपसर्गपूर्वात् फण्-धातोः यङि यङ्लुकि शतृप्रत्यये अभ्यासस्य नीगागमे आपनीफणत् इति रूपम्। अत्र नीक्-आगमः निपात्यते।

संसनिष्यदत्- समित्युपसर्गपूर्वकात् स्यन्द्-धातोः यङि यङ्लुकि धातोः द्वित्वे शतृप्रत्यये निगागमे धातोः सकारस्य षत्वे रूपमिदम्। अत्र निक्-आगमः धातोः सकारस्य षत्वं च निपात्यते।

करिक्रत्- कृधातोः यङि यङ्लुकि शतृप्रत्यये धातोः द्वित्वे अभ्यासकार्ये रिगागमे करिक्रत् इति रूपम्। अत्र कुहोश्चुः इति सूत्रेण प्राप्तस्य अभ्यासस्य ककारस्य चुत्वस्य अभावः निपात्यते। किञ्च रिक्-आगमः अपि निपात्यते।

कनिक्रदत्- क्रन्द्-धातोः लुङि तिपि च्लौ च्लेरङि धातोः द्वित्वे निगागमे नलोपे इकारलोपे च कनिक्रदत् इति रूपम्। अत्र अडाभावः, धातोः द्वित्वम्, अभ्यासस्य चुत्वाभावः, निक्-आगमश्च निपात्यन्ते।

भरिभ्रत्- भृधातोः यङि यङ्लुकि धातोः द्वित्वे शतृप्रत्यये उरत् इति सूत्रेण अभ्यासस्य ऋकारस्य अत्वे रपरत्वे भर् भृ अत् इति जाते रेफस्य लोपे भ भृ अत् इति जाते इत्वाभावस्य, जश्त्वाभावस्य, अभ्यासस्य रिगागमस्य च प्रकृतसूत्रेण निपातनात् यण्सन्धौ भरिभ्रत् इति रूपम्। भृञामित् इति सूत्रेण इत्त्वम् प्राप्तम्, अभ्यासे चर्च इत्यनेन जश्त्वम् प्राप्तम्। तयोः अभावः अनेन निपात्यते।

दविध्वतः- ध्वृधातोः यङि यङ्लुकि धातोः द्वित्वे शतृप्रत्यये अभ्यासस्य जश्त्वे रिगागमे च जसि सकास्य रुत्वे विसर्गे रूपमिदम्। अत्र धातोः ऋकारलोपः, नुमाभावश्च निपात्यते।

दविद्युतत्- द्युत्-धातोः यङि यङ्लुकि शतृप्रत्यये धातोः द्वित्वे प्रक्रियया रूपमिदम्। अत्र द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् इति सूत्रेण प्राप्तस्य अभ्यासस्य सम्प्रसारणस्य अभावः, अभ्यासस्योकारस्य अकारः च निपात्यते।

तरित्रतः- तृधातोः शतृप्रत्यये शपि धातोः तृ अ अत् इत्यवस्थायां व्यत्ययो बहुलम् इति सूत्रेण शपः श्लु-आदेशे श्लौ इति सूत्रेण धातोः द्वित्वे उरत् इति सूत्रेण अभ्यासस्य ऋकारस्य अकारे रपरत्वे हलादिः शेषः इति सूत्रेण रेफस्य लोपे निपातनात् रिगागमे प्रातिपदिकसंज्ञायां ङसि तरित्रतः इति रूपम्। अत्र रिगागमः निपात्यते।

सरीसृपतम्- सृप्-धातोः शतृप्रत्यये अभ्यासस्य रिगागमे अम्-विभक्तौ रूपमिदम्। अत्र अभ्यासस्य रिगागमः निपात्यते।

वरीवृजत्- वृज्-धातोः शतृप्रत्यये शपि शपः श्लावादेशे धातोः द्वित्वे अभ्यासस्य ऋकारस्य अत्वे रपरत्वे वर्ज् वृज् अत् इति जाते हलादिः शेषः इति सूत्रेण रेफस्य जकारस्य लोपे च निपातनात् रीगागमे वरीवृजत् इति रूपम्। अत्र रीगागमः निपात्यते।

मर्मृज्य- मृज्-धातोः लिटि तिपि णलि धातोः द्वित्वे अभ्यासस्य ऋकारस्य अकारे रपरत्वे मर् ज मृज् अ इति जाते हलादिः शेषः इति सूत्रेण रेफस्य जकारस्य च लोपे म मृज् अ इति जाते निपातनात् अभ्यासस्य रीगागमे धातोः युगागमे च मर्मृज्य इति रूपम्। अत्र अभ्यासस्य रीगागमः धातोः युगागमश्च निपात्यते। लोके तु **ममार्ज** इति रूपम्।

आगनीगन्ति- आङ्पूर्वकात् गम्धातोः लटि तिपि शपि शपः श्लौ धातोः द्वित्वे अभ्यासस्य मकारस्य लोपे निपातनात् अभ्यासस्य नीगागमे सन्धौ आगनीगन्ति इति रूपम्। अत्र अभ्यासस्य कुहोश्चुः इति सूत्रेण प्राप्तस्य चुत्वस्य अभावः, अभ्यासस्य नीगागमः च निपात्यते।

२२.१६) ससूवेति निगमे॥ (७.४.७४)

सूत्रार्थः - सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे पदत्रयम् अस्ति। ससूव इति प्रथमान्तं पदम्। इति इत्यव्ययपदम्। निगमे इति सप्तम्यन्तं पदम्। "भवतेरः" इति सूत्रात् अः इत्यनुवर्तते। "व्यथो लिटि" इति सूत्रात् लिटि इत्यनुवर्तते। "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" इति सूत्रात् अभ्यासस्य इत्यनुवर्तते। सूत्रमिदम् "अङ्गस्य" इत्यधिकारे पठितम्। सूत्रार्थो हि सू-धातोः लिटि परस्मैपदं, वुगागमः, अभ्यासस्य च अत्वं निपात्यते।

उदाहरणम् - गृष्टिः ससूव स्थविरम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - सू-धातोः लिटि निपातनात् परस्मैपदे तिपि तिपः णलि सू अ इति जाते धातोः द्वित्वे ह्रस्वः इत्यनेन अभ्यासस्य अचः ह्रस्वे सु सू अ इति जाते निपातनात् अभासस्य उकारस्य अकारे वुगागमे च **ससूव** इति रूपं भवति।

२२.१७) बहुलं छन्दसि॥ (७.४.७८)

सूत्रार्थः - अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण श्लौ बहुलम् इत् विधीयते। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। बहुलम् इति प्रथमान्तं पदम्। छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम्। "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" इति सूत्रात् अभ्यासस्य इति पदम् अनुवर्तते। "निजां त्रयाणां गुणः श्लौ" इति सूत्रात् श्लौ इति पदम् अनुवर्तते। "भृञामित्" इति सूत्रात् इत् इत्यनुवर्तते। ततः सूत्रार्थः भवति छन्दसि श्लौ परतः अभ्यासस्य बहुलम् इकारः भवति इति। अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया अभ्यासस्य अन्त्यस्य अलः एव इत्वं भवति।

उदाहरणम् - पूर्णा विवष्टि।

सूत्रार्थसमन्वयः - वश्-धातोः लटि तिपि शपि वश्-धातोः अदादित्वात् अदिप्रभृतिभ्यः शपः इत्यनेन शपः लुकि प्राप्ते व्यत्ययेन शपः श्लौ धातोः द्वित्वे वश् वश् ति इति जाते अभ्यासस्य शकारस्य लोपे व वश् ति इति जाते प्रकृतसूत्रेण अभ्यासस्य अकारस्य इकारे वि वश् ति इति जाते शकारस्य "व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः" इति सूत्रेण षत्वे **विवष्टि** इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-२

१४. "विभाषा छन्दसि" इति सूत्रेण किं विधीयते।

१५. हाधातोः क्त्वाप्रत्यये छन्दसि कति रूपाणि भवन्ति। कानि च तानि।

१६. सुधितम् इत्यत्र धाधातोः इत्त्वं कथं भवति।
१७. धिषीय इति कस्मिन् लकारे रूपम्।
१८. छन्दसि सूधातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने किं रूपम्।
१९. वश्-धातोः लिटि अभ्यासस्य इकारः केन सूत्रेण भवति।

पाठसारः

लोके यथा अजादिविभक्तौ परतः अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णाम् अनङ्- आदेशः भवति, तद्वत् वेदे अपि भवति। अत्र हलादिविभक्तौ परे अपि छन्दस्यपि दृश्यते इति सूत्रेण अनङ्- आदेशः विधीयते। ई च द्विवचने इत्यनेन सूत्रेण अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णां शब्दानां द्विवचने परतः ईकारादेशो विधीयते। ह्र ह्वरेश्छन्दसि इत्यनेन सूत्रेण निष्ठायां परे ह्वृ-धातोः स्थाने ह्रु इत्यादेशो भवति। ग्रसित-स्कभितादिसूत्रेण छन्दसि इट्सहितानि इड्-रहितानि च अष्टादश रूपाणि निपात्यन्ते। मीनातेर्निगमे इत्यनेन शिति प्रत्यये परे मीञ् धातोः ईकारस्य ह्रस्वः विधीयते। बहुलं छन्दसि इत्यनेन छन्दसि अस्तिसिचः परस्य अपृक्तस्य बहुलम् अर्थे इडागमो भवति। छन्दसि विषये चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋत् नित्यं भवति। छन्दसि श्लौ परतः अभ्यासस्य बहुलम् इकारः भवति "बहुलं छन्दसि" इति सूत्रेण यथा- विवष्टि।

पाठान्तप्रश्नाः

१. अस्थभिः इति रूपं साधयत।
२. ततुरिः इति रूपं साधयत।
३. उत्तभितम् इति रूपं साधयत।
४. प्रमिणन्ति इति रूपं साधयत।
५. अक्षाः इति रूपं साधयत।
६. अवीवृधत् इति रूपं साधयत।
७. "विभाषा छन्दसि" इति सूत्रं व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तरकूटः-१

१. आज्जसेरसुक् इति सूत्रेण असुगागमो विधीयते।
२. पादान्तगोशब्दस्य नुडागमः विधीयते।

३. अस्थ्यादीनामनङ्

४. छन्दस्यपि दृश्यते।

५. द्विवचने अजादौ हलादौ च विभक्तौ परे।

६. बहुलं छन्दसि।

७. निष्ठायाम्।

८. अष्टादश।

९. मीञ्- धातोः।

१०. अस्तिसिचः परस्य।

११. अपृक्त एकाल्प्रत्ययः।

१२. नित्यं छन्दसि सूत्रेण छन्दसि विषये चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋत्वं विधीयते।

१३. रिषण्यति इत्यस्य लौकिकं रूपं रिष्टीयति।

उत्तरकूटः-२

१४. "विभाषा छन्दसि" इति सूत्रेण छन्दसि क्त्वाप्रत्यये परे जहातेः विकल्पेन हिः आदेशो विधीयते।

१५. हाधातोः छन्दसि क्त्वाप्रत्यये त्रीणि रूपाणि भवन्ति। हित्वा, हीत्वा, हात्वा चेति।

१६. सुधितम् इत्यत्र धाधातोः इत्वं निपातनात् भवति।

१७. धिषीय इति आशार्लिङ्-लकारे रूपम्।

१८. छन्दसि सूधातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने ससूव इति रूपम्।

१९. वश्-धातोः लिटि अभ्यासस्य इकारः "बहुलं छन्दसि" इति सूत्रेण भवति।

इति द्वाविंशः पाठः